

TERÖR VE İŞGAL SONUCU YAŞANAN MÜSLÜMAN-TÜRK SOYKIRIM YASASINI ONAYLAYAN TEK LİDER: HAYDAR ALİYEV

Dr. Beşir MUSTAFAYEV*

Özet/Abstarct

Oğuz Türk boylarından olan Azerbaycan toplumu, bağımsız yaşamak için tarihen çok büyük bedeller ödemek zorunda kalmıştır. Mehmet Emin Resulzade, Feteli Han, Haydar Aliyev gibi birçok önderin olağanüstü gayretleriyle bugüne gelmişlerdir. Azerbaycan tarihinde İran, Ermeni, Çarlık ve Sovyet Rusya'nın saldırı ve işgalleri büyük yer tutmaktadır. Ruslar başta olmak üzere birçok büyük güçlerin istilasıyla milli servetleri, sanat eserleri yağmalanmış, insan güçleri sömürülmüş, ülke insanı sosyal, siyasi, ideolojik, etnik ve mezhepsel çatışmalarda kullanılmıştır. Türk insanını acımasızca katleden ve izlerini tarihten silmeye çalışan Ermeni yönetimi tam bir soykırım politikası uygulamıştır. Çalışmamızda bu amiller ışığında 1905'den Karabaş savaşına kadar Ermeni terörü sonucu mezalime maruz kalan Azerbaycan Türklerine yönelik soykırım yasasını çıkaran ve dünyaya tanıtılmasında olağanüstü gayretler sarfeden milli lider Haydar Aliyev'in rolü ve etkinliği analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Haydar Aliyev, Karabağ, Türk soykırım yasası, Ermeni terörü.

THE ONLY LEADER WHO APPROVED THE MUSLIM-TURKISH GENOCIDE LAW AS A RESULT OF TERROR AND İNVASION: HAYDAR ALİYEV

Azerbaijan society that is one of the Oguz Turkish tribes had to pay an enormous price for to live independently. Under the extraordinary efforts of several leaders such as Mehmet Emin Resulzade, Fatali Khan, Haydar Aliyev, came to these days. The aggression and occupation of Iran, Armenian, Tsarist and Soviet Russia have a place in Azerbaijan history. National wealth, works of art looted, the human forces exploited and country people was used in social, political, ideological, ethnic and sectarian conflicts because of invasion of many of the great powers, especially Russians. Mercilessly massacred the Turkish people the Russian administration who had been trying to erase the Turkish traces from the history implemented to the present fully a policy of genocide. In our study, in the light of these agents as a result of Armenian terrorism until the war in 1905, Karabakh atrocities of genocide law which are exposed to the world for the promotion of Azerbaijani Turks, who makes extraordinary efforts and analyze the effectiveness of the role of national leader Haydar Aliyev was.

Key Words: Azerbaijan, Haydar Aliyev, Karabakh, Turkish genocide law, Armenian terrorism

Giriş

Azerbaycan Halkının Katliam ve Soykırımı Tarihine Genel Bakış

Ermeni meselesi, sadece Türk Dünyası'nın bir problemi olarak gündeme gelmemiştir. Ortadoğu ve Kafkasya'da çıkar amelleri olan emperyalist devletlerin hepsini birden ilgilendiren milletlerarası bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. 200 yıldan beri Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya, İran ve Yunanistan'ın desteklemediği hiçbir Ermeni hareketi olmamıştır. Başta Rusya olmak üzere Batılı devletler, Ermenistan'ı, Kafkasya ve Doğu Anadolu'da bir "taşeron devlet" olarak kullandığı

* Dr., Genel Türk Tarihi Uzmanı (TDA), besirmustafa@gmail.com

bilinmektedir¹.

Sözü edilen bu emperyalist devletler Azerbaycan ve Anadolu coğrafyasında XV. yüzyıldan itibaren hep rakabet içinde oldular. Bu rekabet, kader birliği yaşayan her iki halkın Ermeni saldırılarına maruz kaldığı XIX. yüzyılın evvelerinde işbirliğine dönüştü. Bu işbirliği Azerbaycan'ın ilk Cumhuriyet döneminde Ermeni ve Rus tehdidine karşı daha çok savunma karakterli olduğu görülmüştür. XIX. yüzyılın sonunda ortaya çıkan Ermeni terör örgütlerinin hedefinde hem Anadolu hem de Azerbaycan halkı vardı². Müslüman coğrafyasında refah içerisinde yaşayan Ermeniler, sadece çıkar peşindeki büyük güçlerin oyunlarına alet olarak yüzyıllardır birlikte yaşadığı komşularına saldırmıştır. Böylece Ermeniler bu güçler sayesinde her iki coğrafyada terör faaliyetlerini genişletmişlerdir.

Gülüstan (1813) ve Türkmençay (1828) Antlaşmaları Azerbaycan halkını parçalayarak topraklarını ikiye bölmekle sonuçlandırmıştır. Bu olay Azerbaycan halkının milli facialarından biri ve ilki idi. İrevan, Nahçıvan ve Karabağ Hanlıklarında meskunlaşan Ermeniler, Azerbaycan Türklerine nazaran azlık teşkil etmesine rağmen, kendilerine has inzibati bir bölge oluşturmayı başarmışlardır. Bu uydurma devletin Azerbaycan arazisinde kurulmasına beraat kazandırmak maksadıyla tarihi sahteleştirme yoluna gitmiştir.

Anadolu'dan farklı olarak, Kafkaslar'da çok sayıda çeşitli etnik unsurların bulunması Ermeni faaliyetleri için bir sorun teşkil etmekteydi. Bakü'nün petrol şehri konumuna yükselmesi bölgeye çok sayıda etnik unsurun akın etmesine yol açmıştır. Bakü nüfusunun en varlıklı kesimini Ermeniler oluşturmaktaydı. Rusya'nın desteğiyle Müslümanlardan çok daha hızlı adımlarla modernleşme sürecine giren Ermeniler sonuç olarak Azerbaycan ekonomisinin gelişmesiyle daha karlı çıktılar. 1872 petrol ihalesinde Türklerin yüzde beşlik başarılı teklifine karşı, Ermenilerin aldıkları pay bunun on misli oldu. 167 çoğu küçük petrol firmasından 49 kişi Azeri iken, zengin Ermeni aileleri olan Mirzoevler, Mailovlar, Liazonovlar, Aramyanlar, Tavetosyanlar ve Mantaşyanlar 55 orta ve büyük çaplı işletmenin sahibiydiler³.

Son 200 yılda Azerbaycan Türklerine yönelik Ermeniler ve yandaşları tarafından gerçekleştirilen göç, etnik temizlik, katliam ve soykırım politikası Azerbaycan tarihinin facialarla dolu çok acı aşamalarını oluşturmaktadır. Ermenistan'ın bu terör politikasının devamlılığını kanıtlayan olgu şu ki, sadece XX. yüzyılda Azerbaycan Türkleri dört kez, 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953 ve nihayet 1988-1993 yılları arasında Ermeniler tarafından işlenen mezalim ve soykırıma maruz kalmıştır⁴.

İlk olarak Şubat 1905'te Taşnaklar Bakü'de Müslüman ahaliye karşı katliam gerçekleştirmiştir. Dört gün devam eden bu katliamda yüzlerce insan öldürülmüş ve binlercesi de yaralanmıştır. Birçoğu da Ermeniler tarafından esir alınmıştır. Bakü başta

¹ E. Küçüköğlü, "Ermenistan'ın Kafkasya'daki Siyasi Rolü", *Avrasya Dosyası*, c. III, sy: I, Ankara, 1996.

² <http://www.zaman.com.tr/26.04.2013/C.Veliyev/2015Yaklaşırken=Azerbaycan'ın=Tutumu>.

³ T. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, İstanbul 1988, s. 40-41.

⁴ *Azerbaycanlıların Soykırımı Haqqında*, Bakı, 1998, s.14-15.

olmak üzere Azerbaycan'ın diğer yörelerinde Taşnakların zulmü o kadar dehşetli idi ki, bu katliamı araştırmak için özel Gubernator (valilik) komisyonları oluşturulmuştur. Ama ne tuhafır ki, bu komisyonların başında bile Bolşevik Rus ve Taşnak Ermeni üyeleri olmuştur⁵.

1905-1907 yıllarında Ermeniler Bakü, Kuba, Gence, Karabağ, Erivan, Nahçıvan, Dereleyez, Tiflis, Zengezur, Kazak illerinde sivil halka karşı katliamlar yapmış, şehir ve köyler yakılmıştır. Ermeni silahlı çeteleri Şuşa, Zengezur ve Cebrail kazalarında, Erivan ve Gence guberniyalarında Müslümanlar yaşayan 200'den fazla yerleşim birimini harabeye çevirmiş, on binlerle Müslüman ahali öz yurtlarından göçmeye zorlanmışlardır. Ermeniler 200 bin Azerbaycanlı'yı katletmekle, bu bölgelerde Çarlık Rusyasının kendilerine vaad ettiği "Ermenistan Devletini" kurmak için etnik temizlik politikası uygulamıştır⁶.

1917'de Rusya'da yaşanan Şubat İhtilalinden sonra Taşnaksütyun Örgütü ve Ermeni Ulusal Kongresi daha geniş faaliyete başladı. İlk adım olarak kendilerini Kafkasya'da Bolşevik hâkimiyetinin yasal temsilcileri olarak gören Taşnaklar, özellikle Osmanlı'dan kaçarak Kafkaslar'a gelen Ermenileri silahlandırmış ve Sovyet hâkimiyeti adı altında Bakü'de idareyi ele geçirdiler. V. İ. Lenin tarafından Aralık 1917'de Kafkasya'ya olağanüstü komiser tayin edilen Taşnak üyesi S. Şaumyan Azerbaycan Türklerinin toplu katliamının teşkilatçısına çevrildi. Bu dönemde Erivan guberniyasında 197, Zengezur kazasında 109, Karabağ'da 157 köy tahrip edilmiş, diğer bölgelerde 60 yerleşim yeri imha edilmiş ve yakılmıştır⁷.

15 Mart 1917'de Bakü Sovyeti'nin toplantısında "Güney Kafkasya" konulu bir konuşma yapan S. Şaumyan, açık şekilde Türk soykırımı yapılması yönünde sinyaller verdi. Bu olay Bakü'de Müslüman ahali arasında çok ciddi şekilde rahatsızlığa neden oldu. Ermeniler Bakü'de yaşayan Hıristiyanları Müslümanlar aleyhinde kışkırtan sloganlar atmaya başladılar. Nihayet 30 Mart günü Bakü'de halkı kışkırtıcı ilk silah sesleri yankılandı⁸.

Ekim 1917 Rus İhtilalini de fırsat bilen Ermeniler Bakü, Kuba, Gence, Nahçıvan, Zengezur, Karabağ, İrevan, Lenkeran, Salyan, Yevlah, Şemkir, Şuşa, Cavanşir, Cebrayıl, Göyçay, Ağsu, Hacıkabul ve Kürdemir'de katliam uygulamıştır. Bu yıllarda Gence ve İrevan Guberniyasında 200'den fazla iskân birimi yakılmış, 75 köy haritadan silinmiştir. İrevan Guberniyasının beş kazasında toplam nüfus 1916'da 40 defa artmıştır. Türk nüfusu ise dört defa artmıştır. Bu rakamlar Ermenilerin "Türksüz Ermenistan" sloganının büyük ölçüde gerçekleştirdiğini gözler önüne sermektedir. Müslümanlara karşı uygulanan yok etme siyasetinin ikinci dalgası 1917-1918'lerde

⁵ Seyidağa Onullahi, *Ermeni Milliyetçileri ve İran*, Bakı, 2002, s. 74; A. Alper Gazigiray, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul, 1982, s. 124, 126.

⁶ Vaqif Arzumanlı, N. Mustafa, *Tarixin Qara Sehifeleri. Köçürülme, Soyqırım, Mültecilik*, Bakı, 1998, s. 34-40; *Azerbaycanlıların Soyqırımı Haqqında*, Bakı, 1998, s. 14-15.

⁷ Yaqub Mahmudov, K. Şükürov, *Qarabağ, Gerçek Tarix, Senedler*, Bakı, 2005, s. 76-78.

⁸ BOA, HR, HU, KR. 122.4.6

gerçekleştirilmiştir⁹. Oysa 1914 yılına kadar özellikle Karabağ vilayetinde Müslüman nüfusunun yoğunluğunu görmekteyiz¹⁰.

Konuyla ilgili tarihçi yazar Memmed Said Ordubadi'nin “Qanlı İller (Kanlı Yıllar)” kitabında da Ermeni-Müslüman çatışmasının esas nedeninin Rusya ve Batılı güçlerin desteği ile “Büyük Ermenistan” kurulması ilkesinin vurgulandığını görmekteyiz. Kitapta: “*Ermeni-Müslüman çatışmasının esas nedeni, Bakü ve Gence Guberniyasının Arran yörelerini Azerbaycan Türklerine verip, İrevan ve Gence Guberniyası ve Karabağ topraklarını Ermenilere vererek, buraları da ‘Dağlık Karabağ Sancağı’ ile birleştirip ‘Ermeni Saltanatı-Büyük Ermenistan’ oluşturmak istendiği*” belirtilmiştir¹¹.

Böylece “Ermeni-Bolşevik koalisyonu” oluşturmayı başarmışlardır. Artık Şaumyan, Korganov, Mikoyan ve Emiryan gibi Taşnaksütyun örgütünün diğer güçleri “Büyük Ermenistan” oluşturma siyasetini Bolşevik-Rus bayrağı altında resmi şekilde yürütmüşlerdir. Şaumyan'ın bu konuda ilk işi Azerbaycan'daki Ermenileri Rus silahları ile donatmak olmuştur. Bu olay eski Sovyet tarihçileri tarafından da itiraf edilmiştir. Sovyet tarihçilerinden Y. Ratgauzer bu konuda şöyle diyordu: “*Sovyetler, sadece Kızıl Ordu birlikleriyle ayaklanmaları tümüyle yatırtırmaya gücüne sahip değildi. Bundan dolayı Sovyetler şehirde yerleşen Taşnak askeri birliklerinden yararlanmıştı. Bakü'de Taşnak örgütü ve Ermeni konseyine bağlı iyi silahlanmış askeri birlikler var idi. Onlara eski Çar ordusundan çok sayıda silah miras kalmıştı. Ermeni Taşnak çeteleri iyi eğitim görmüş ve Müslümanlara karşı derin kin ve nefretle terbiye edilmişti. 31 Mart Bakü olayları esnasında Genelkurmay Başkanı, Taşnak örgütü üyesi Ermeni asıllı Z. Avetisov idi. Ordunun % 80'i Ermenilerden oluşuyordu. Dolayısıyla askerinin çoğu Ermenilerden ve silahlar da Ruslardan olunca, katledilenler kuşkusuz Müslüman Türkler olacaktı*”¹².

Ermeniler bu yolla Müslüman ahalinin kalabalık olduğu bölgelerde halkı katletmiş, mızrakla delik deşik ederek, çocukları da canlı canlı yakmış, bebekleri süngülere takmıştır. Sokaklara bırakılmış cesetlerin kulakları, burunları koparılarak, karınları yırtılmıştır. Ermeniler, katlettikleri kadınları çıırılçıplak soyarak saçlarından birbirilerine bağlamışlardır. Öte taraftan sokak boyunca dizilen çocuk cesetleri köpekler tarafından parçalanmıştır. Taşnak güçleri şehrin Müslüman mahallelerinde yağmalama

⁹ Beşir Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı-1905-1920”, Ege Üniversitesi *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Bağımsızlığının 20. Yılında Türkistan Özel Sayısı, Cilt. 12, Sayı. 1, İzmir, 2012, s. 559.

¹⁰ 1914'te Kafkasya'daki genel nüfus Ruslar tarafından gösterilen istatistiklerde, Karabağ vilayetindeki Müslüman sayısı 1milyon 174 bin olarak gösteriliyor. Rus nüfusu 34 bin, Gürcüler 1107, Ermeniler ise 177 bin olarak belirtiliyor. Rus hükümeti bütün Kafkasya'daki Müslüman sayısının 4 milyon 679 bin 487 olarak belirlemiş. Buna karşılık Türk tarafı Gence'deki Müslümanların 1 milyon 500 bin, Kafkasya'daki toplam Müslüman kişi adedinin ise 7 milyon olduğunu tespit etmiş. Geniş bilgi için bkz: BOA, *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2013.

¹¹ M. S. Ordubadi, *Qanlı İller*, s. 32; Yusuf Vezir Çemenzeminli, *Xarici Siyasetimiz*, Bakı 1993, s. 36.

¹² Anar İsgenderov, *Azerbaycan'da Türk-Müslüman Soyqırımı Probleminin Tarixşünaslığı*, Bakı, 2006, s. 206, 208; Ali Merdan Bey Topçubaşov, *Azerbaycan'ın Teşekkülü*, Bakı, 1990, s. 30; Ebülfez Amanoğlu, “Bakü'de Ermenilerin Yaptıkları Soykırım (Mart 1918) ve Edebiyatta Yansımaları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 5, Erzurum, 2005, s. 99-100.

ve kundaklama hareketlerine girişerek ele geçirdiği sağ kalan insanları katletmiştir¹³.

Rus Yarbay Griyaznov Mart olaylarına ait gördüklerini özetle şu şekilde nakledilmektedir: “Köylere giden yollarda uzuvları tahrip olmuş birçok cesede rastladım. Her geçen gün Ermeniler bu cesetlere söver ve tükürürmüş. 12–15 metre karelik cami avlusunda her yaşta kadın, erkek ve çocuklar vardı. Kadın cenazelerinde zorla irza geçmek izleri, pek belli bir halde idi. Kadın ve kızların tenasül yerlerine tüfek fişegi sokulmuştur”¹⁴. 31 Mart 1918’de Bakü ve diğer vilayetlerde on binlerce Müslüman’ın katledildiğini dönemin Rus ve Ermeni yetkililerinin kaleme aldığı belgeler göstermektedir. Bu belgeler, A. Novatski, N. Mihaylov, Ç. Klassoviski, A. Aleksandroviç gibi Rus asıllı milletvekillerin ve Ermeni milli şurası üyelerinin imzalarını taşımaktadır¹⁵.

Ermeniler Bakü’de yaptıkları katliamdan sonra Bakü Sovyetinin toplantısında konu ile ilgili bilgi veren Bolşevik I. Suhartsev sevinçle: “Osmanlı’nın Bakü cephesinin alındığını” müjdeliyordu. 13 Nisan 1918’ de Şaumyan, Halk Komiserleri Sovyet’ine Bakü olaylarıyla ilgili haberi şu şekilde iletliyordu: “Üç gün zarfında Bakü’de şiddetli çatışmalar boy gösterdi, bir tarafta Ermeni milli birlikleriyle beraber dövüşen Kızıl Ordu, diğer tarafta Müsavat Partisi’nin idaresindeki Müslüman kuvvetler vardı. Sonuç bizim açımızdan güzel oldu. Düşman tamamen imha edildi”¹⁶.

Mart katliamından sonra Bakü’deki durumu anlatan Naş Golos adlı Menşevik gazetesi şöyle yazıyordu: “Her tarafta bazı yerlerde toplu, bazı yerlerde ise teker-teker işkenceyle yakılmış cesetler görmek mümkün. Öte yandan Teze Pir Camiinin harabeye çevirilmesi geniş kitlenin tepkisini çekmiştir. Ermeniler tarafından uygulanan mezalim sonucunda nefret ve kinin nasıl derine işlediği belli oluyor. Bu düşmanlığı aradan kaldırmak, kin ve nefretin intikama dönüşmesinin karşısını almak gerekir.” Mart olayları zamanı Müslümanların birçoğunun cesetleri bulunmamıştır. Şahitlerin söylediklerine göre Ermeniler, işledikleri insanlık dışı cinayetlerin izi kaybonsun diye cesetleri yakılmış evlere, Hazar denizine ve kuyulara toplu halde atmıştır¹⁷.

Dönemin Gürcü ve Ermeni gazeteleri arasındaki aşağıdaki haber yazışmaları olayların ciddiyetini kanıtlar nitelikteydi: “Aşhavor’un (Ermeni gazetesi) redaktörüne malum mu ki, Türk köyünde havuzun içinde kesilmiş Müslüman başları atılmış ve sağ kalan diğer Müslümanların da onların kanları ile abdest almağa zorlanmış. O, biliyor mu ki, 24 Mayıs 1917’de Primov’un başçılığı ile beşinci Ermeni Alayı Sorbeyli Kale köyünde 400 kadın ve çocuğu katletmiştir? O, biliyor mu ki, Dro birleşik Ermeni çetelerinin yardımıyla Aleksandropol’dan Culfa’ya kadar 50 km’lik demiryolu raylarında ahaliyi katlettiklerini? O, biliyor mu ki, Bolşevik hâkimiyeti zamanında Ermeni çeteleri Bakü’de neler yapmışlardır? O, biliyor mu ki, Ermeni desteleri Aleksandropol’de silahlarının kalite kontrolünü yapmak için Müslüman evlerine ates

¹³ ARDA, F. 1061, S. 1, İ. 1, s. 1–5.

¹⁴ ARSPİHA, F. 227, S. 2, İ. 13, s. 25–27; T. Köçerli, *Tarixi Saxtalaştrınlar Eleyhine*, Bakı, 1972, s. 119.

¹⁵ *Tarix Xeberleri Yayın Organı*, No: 2, Bakı, 1998.

¹⁶ ARSPİHA, F. 276–52, İ. 20, s. 18.

¹⁷ *Naş Golos Gazetesi* (Menşevik Örgütü Yayın Organı), 24 Mart, 1918.

açtığı mı?"¹⁸. Gürcü gazetesi haber müdürünün Ermeni gazetesi haber müdürüne yazdığı bu haberdeki sorulara cevap verememiştir.

Azerbaycan gazeteleri de olayların vahametini yazılarında mütemadiyen ele almıştır. Araştırmalardan görüyoruz ki, sadece 31 Mart-4 Nisan 1918'de Bakü'de yüzlerce ev, iş yeri, tarihi ve dini mekânlar yakılmıştır. Azerbaycan'ın genç nesli hapisanelerde işkencelerle öldürülmüştür. Kurtulabilenler ise Dağıstan, Gence ve İran'a firar etti. Taşnaklar şehrin Müslüman mahallelerinde yağmalama ve kundaklama hareketlerine girişerek ele geçirdiği Müslümanları hedef aldılar. Hadiseler ile ilgili Basiret gazetesi: "*Kadınları, yaşlıları, çocukları katlettiler. Camileri topa tuttular. Katlettikleri Müslümanlar arasında Ermenice ve Rusça müzik çalıp, kadın oynattılar. Yapılanları yazmakla bitmez*" diye bildirmekteydi¹⁹.

Azerbaycan basını olayları kanlı Nikolayların döneminde dahi görülmemiş mezalim-soykırım olarak tanımlıyordu. Andranik, Amazasp, Şaumyan, Lalayan ve Emiryan'ın liderlik ettiği terör çeteleri ülkenin çeşitli yerlerinde halka karşı insanlık dışı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu olaylarda 7 binden fazla Ermeni askeri aktif rol almıştır. Şaumyan aracılığıyla Sovyet Rusya'sından teminat alan Ermeniler Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ'a saldırarak 4 Haziran 1918 tarihli Batum sözleşmesi'ni tanımadıklarını beyan ettiler²⁰.

Konuyla ilgili Harici İşler Nazırı M. Hacınski, Ermeniler tarafından öldürülen Müslümanlar ve meydana gelen maddi zararın araştırılması ile ilgili komisyon kararı imzalamıştır. Kararda şu ifadeler yer almaktadır: "*Dört aydan fazladır ki, Azerbaycan'da faaliyet gösteren Bolşevik ve Taşnak çeteleri Müslümanlara karşı katliamlar gerçekleştirmektedir. Bunun neticesinde zarar gören yerler tespit edilmelidir. Ayrıca katledilen Müslümanların kimlikleri ve geride kalanlara yapılan zararın boyutunun araştırılması karara bağlansın (31 Ağustos 1918)*"²¹. Öte yandan tüm bu olayların Avrupa ve dünya kamuoyuna bildirilmesi de kararda yer almaktadır.

Geçtiğimiz yüzyılın 1905-1993 yılları Ermeniler ve destekçileri tarafından mezalim ve soykırıma maruz kalan Azerbaycan Türklerinin özellikle bugünkü Ermenistan topraklarında yaşamış 565 bin Türk'ün 525 bini katledilmiş ve kendi topraklarından göçe zorlanmıştır. Dün olduğu gibi bugün de tüm dünyanın gözü önünde yaşanan bu katliam ve soykırımlar Haydar Aliyev 1993 yılında iktidara yeniden döndükten sonra açıklanmış, Şubat 1994'de Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi aşağıdaki soykırımlara siyasi-hukuki değer kazandırmıştır.

1. *Bakü Soykırımı (31 Mart 1918)*
2. *Comertli Köyü (Karakilse'ye bağlı-1918) Katliamı*

¹⁸ Gürcistan'ın 'Gruziya', Ermenistan'ın 'Aşxavator' Gazetesine Cevabı, *Gruziya Qazeti*, 28 Noyabr 1918.

¹⁹ *Basiret Qazeti*, No: 219-221, Bakı, 1919.

²⁰ ARSPİHA, F. 276-52, İ. 20, s. 19; "Адрес Календарь Азербайджанская Республика", Bakı, 1920, s. 28.

²¹ ARDA, F. 1061, S. 1, İ. 105, s. 1-2.

3. *Kuba Soykırımı*²² (1918)
4. *Azerbaycan'daki Yahudilerin Soykırımı*²³ (1918-1919)
5. *Kukark Katliamı* (Kasım 1988)
6. *Erivanda'ki Türklere Yönelik Katliam* (1988-1989)
7. *20 Ocak Katliamı* (1990)
8. *Ağdaban Köyü Katliamı* (Kelbecer'e bağlı-8 Nisan 1992)
9. *Hocalı Soykırımı* (Ermeni Devlet Terörü Tarafından-25-26 Şubat 1992)

Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan sonra, halkın tarihini objektif bir şekilde elde etmek için tüm imkanları seferber etmiştir. Haydar Aliyev dönemiyle birlikte uzun yıllar saklanan gizli gerçekler gün yüzüne çıkarılmıştır. Azerbaycan halkına karşı uzun yıllardan beri defalarca yapılan soykırım tarihi bu açılmamış sayfalardan biridir.

Azerbaycanlıların Soykırımının Tanınmasında ve Dağlık Karabağ Konusunda Haydar Aliyev'in Rolü ve Etkinliği

Sovyetler Birliği'nin çökmesinin ardından, 18 Ekim 1991'de Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını yeniden elde etmiştir. 1918'de M. E. Resulzade önderliğinde Müslüman Şarkta kurulmuş ilk demokratik Türk Cumhuriyeti'nin varisi olan Azerbaycan artık yeniden bağımsızdı. Fakat ülkenin içinde bulunduğu Ermeni terör saldırıları sonucundaki işgal ve öte taraftan siyasi, sosyal, iktisadi sorunlar büyük endişe kaynağı idi. Durumun gittikçe vahim sonuçlar doğuracağını gören Azerbaycan Cumhuriyeti ikinci Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey, o zaman Nahçıvan Özerk Bölgesi Yüksek Meclisi Başkanı görevinde bulunan Haydar Aliyev'e iktidarı devretmek zorunda kalmıştır. İktidarı devralan Haydar Aliyev, ilk olarak ülke içerisindeki illegal siyasi ve silahlı gruplaşmaları mevcudiyetini sonlandırmaya yöneldi. Ayrıca savaş nedeniyle iktisadi gelişmenin mümkün olmayacağını gören Haydar Aliyev ateşkes anlaşmasının imzalanmasını sağladı.

Haydar Aliyev zaten 1969'dan itibaren Azerbaycan'ı idare etmekteydi. Ancak bağımsızlık sonrası tekrar 1993'e geldiğinde şartlar çok değişmişti. Aliyev'in iktidara geldiği dönemde Azerbaycan'da sözün tam manasında karışıklık yaşanmaktaydı. Karabağ'daki savaş, halkın ekonomik sıkıntısı ülkeyi gerçekten bir kaosa sürüklemişti. Azerbaycan'da uzun süre başkanlık yapan Haydar Aliyev, dengeli ve tutarlı bir politika izlediği görülmektedir. Görev yaptığı dönemlerde birçok açıdan Azerbaycan'a önemli yatırımlar kazandırmıştır. Özellikle gittikçe alevlenen Karabağ sorunu nedeniyle Türkiye başta olmak üzere birçok devletle dengeli ve akli selim politikalar yürütmüştür.

²² Geniş bilgi için bkz: Beşir Mustafayev, "Arşiv Belgeleri Işığında Kuba'da Ermeni Zulmü (1905-1920)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 26, Ankara, 2010. s. 109-127.

²³ Bkz: Beşir Mustafayev, "Anton Salamanov'un Özel Arşivine Göre Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da Yaptıkları Katliamlar (1918-1919)", Selçuk Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 30- Güz, Konya, 2011. s. 335-354.

İşte Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dünya devletleri arasında bir devlet olarak sistematik yapılanması ve iktisadi gelişimi bu tarihten itibaren başlamıştır. Türkiye başta olmak üzere, Rusya, İran, ABD ve Batılı ülkelerle eşit ve dostane ilişkiler kurmayı sağlamış, mimarı olduğu Hazır denizi'nin enerji kaynaklarını dünya piyasalarına çıkarılması için 20 Eylül 1994'de "Asrın Anlaşmasını" imzalamıştır²⁴. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının temelini atmıştır. Bu proje aynı zamanda Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz, Bakü-Ahılkelek-Tiflis-Kars demiryolu ve son olarak Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) projelerini doğurdu.

Azerbaycan Halkının milli ve manevi gururuna ve değerlerine yönelmiş siyasi ve askeri tecavüz karşısında ideolojik zemin oluşturulmaktaydı. Sovyet döneminde tüm gerçekler Ermeniler tarafından ört bas edildiği için, Azerbaycan Türkleri haklarını aramakta güçlük çekmekteydi. 1988'de ortaya atılan Karabağ savaşı sonucu yüz binlerce Azeri öz yurtlarından edilmiştir. Moskova'yı da yanına alarak Karabağ'ı Ermenistan'a dahil etmek için çaba sarf etmekteydiler. Lakin Azerbaycan yönetimi bu konuda pozitif fikirlerinden ödün vermedi. Oysa 1990 yılında alevlenen ilan olunmamış savaşla birlikte, Ermeniler yandaşları ile birge Azerbaycan topraklarını birer-birer işgale koyuldular. Bu yönde Bakü'de başveren halk hareketını susturmak için 11. Kızıl Ordu Azerbaycan'a girerek halkı katletmiştir²⁵.

Sovyetlerin dağılmasıyla Azerbaycan büsbütün silahsız bırakılmıştı. Öte taraftan Rusya ile Ermenistan arasında askeri ittifak anlaşması yapılarak, buraya Rusya'nın en etkili askeri birlikleri olan ALFA timleri yerleştirilmişti. 1991-1992 yılları boyunca Ermeni ve Rus askeri birlikleri sınır boyunca Azerbaycan yerleşim alanlarını yağmalamaya, buradaki insanları katletmeye başladılar. Ermeni mezaliminin en büyük örneği ise 26 Şubat 1992 yılında Karabağ'ın Hocalı ilçesinde sergilendi. Katliamda 63 çocuk, 106'sı kadın, 70'i yaşlı, toplam 613 kişi katledildi. Cesetlerin çoğu da yakıldı. 76'sı çocuk 487 kişi de ağır yaralandı. Olmadık işkenceler uygulanan 1.275 kişi de esir alındı. Bunlardan 800'ü daha sonra serbest bırakıldı. Bu katliamda 500 kişi de kaybolmuştur. Soykırımı karışan Rusya'nın 366. Alayına emir veren Rusya eski Devlet Başkanı Boris Yeltsin'in açık bir dille "Karabağ'daki Türk varlığının yok edilmesinden" söz etmekteydi²⁶. Bu facia Dağlık Karabağ sorunu sırasında yaşanan en korkunç olaylardan biri olarak insanlığın tarihine yazılmıştır²⁷. Tüm dünya medyası, Ermenilerin Hocalı'da yaptıkları bu katliamı insanlığa karşı yöneltilmiş en ağır suçlardan biri olarak kaleme almıştır. Dünya tarihinde Hocalı faciası, hafızalardan hiç

²⁴<http://www.zaman.com.tr/10.05.2013/F.Bağirov/Azerbaycan'ın=Sosyoekonomik=Yükselişi=HaydarAli yev>.

²⁵ "Genel olarak Azerbaycan halkına yönelik gerçekleştirilen Hocalı Soykırımı, akıl almaz gaddarlığı ve insanlık dışı ceza yöntemleri ile beşer tarihinde bir vahşet eylemidir. Bu soykırım aynı zamanda tüm insanlığa karşı işlenmiş tarihi bir cinayettir". Haydar Aliyev, Hocalı Soykırımının Üçüncü Yıldönümü İle İlgili Halka Seslenişi, *Azerbaycan Qazeti*, 26 Şubat 1995.

²⁶ Beşir Mustafayev, "Ermeni Devlet Terörünün tarihine: 26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 29, Ankara, 2011, s. 25-39.

²⁷ Hocalı katliamını yerinde gören Fransız gazeteci Jan İv Junet, gördüklerini gazetesine şu satırlarla geçiyordu: "Alman faşistlerin gaddarlığını çok duydum ve okudum. Ama 5-6 yaşındaki çocukları, sivil halkı öldüren Ermeniler, onlardan da beter". "A Viewto a Slaughter", (Hocalı), *The Economist*, 7 March 1992.

silinmeyen Hatın, Hiroşima, Nagazaki, Songmi, Ruanda, Srebrenitsa ve Holokost gibi korkunç facialardan hiç de geri kalmadığı vurgulanmıştır²⁸. Son yıllarda da bu olay dünya kamuoyunda geniş yankı doğurmuştur. Birçok ülke tarafından soykırım olarak tanınmıştır.

Haydar Aliyev Hocalı Soykırımının 10. yıldönümü ile ilgili halka konuşmasında: “*Hocalı faciası 200 yıla yakın bir sürede Ermeni şovenist milliyetçileri tarafından Azerilere karşı düzenli olarak gerçekleştirilen etnik temizleme ve soykırım politikasının devamı ve en kanlı sayfasıdır*” söz ederek soykırıma değinmiştir²⁹.

Haydar Aliyev ayrıca, 1948-1953’lerde Ermenistan topraklarında yaşayan Azerbaycan Trüklerinin toplu şekilde göç edilmesi hakkında fermanıyla olayların kapsamlı araştırılması, bu cinayete hukuki-siyasi değer verilmesi ve onun uluslararası kamuoyuna duyurulması açısından önemini vurgulanmıştır. Bu fermanlar sadece tarihin kanlı sayfalarının öğrenilmesi için değil, aynı zamanda Ermeni terörizminin ifşa edilmesi açısından da önemlidir.

Öte taraftan Haydar Aliyev, Azerbaycan-Ermenistan arasındaki sorunun giderilmesi yönünde en üst düzeyde devlet başkanları ve heyetleri ile ikili görüşmelerde, uluslararası forumlarda, ABD, BM, AB ve AGİT Minsk Grubu’nun zirve toplantılarında tartışmalar yürütmüş, Azerbaycan halkının ve devletinin çıkarlarını daima her şeyden üstün tutmuştur. Ermenistan ile Azerbaycan arasında vuku bulan savaşın durdurulması-ateşkesin sağlanması ise Haydar Aliyev’in en önemli siyasi zaferlerinden biri olarak görülmektedir.

30 Ocak 1992’de AGİT’e üye olan iki devlet Azerbaycan ve Ermenistan’ın üyeliklerinin hemen sonrasında aralarındaki sorunları çözmek için AGİT temsilcileri bölgeye gönderilmiş, durum tespiti yapılmış ve 27-28 Şubat 1992’de Prag’da yapılan toplantıda Karabağ’ın Azerbaycan’a ait olduğu kabul edilmiştir. 9-11 Eylül 1993’teki AGİT Minsk Grubunun Moskova’daki toplantısından her hangi bir sonuç çıkmamıştır. Söz konusu toplantıda Azerbaycan, Karabağ Ermenilerini taraf olarak kabul etmeye zorlanmıştır.

Haydar Aliyev iktidarı öncesi Azerbaycan’ın bir ordusunun bulunmayışı, çeşitli milis kuvvetleriyle kendisini savunmaya almasına rağmen yeterli silah gücünden mahrum kalması ve Bakü’de giden hâkimiyet kavgaları da karışınca, 1993’de Kuzey Azerbaycan topraklarının beşte birini yitirmiş oldu³⁰. Bu amaçla BM’e bağlı AGİT Minsk Grubunda sürdürülen barış görüşmeleri Ermenistan’ın sürekli karar değiştirmesi ve BM’e bağlı üye ülkelerin durumunu ciddiye almaması yüzünden bir neticeye bağlanmıştır.

Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan Milli Meclisi, Ermenilerin yaptığı soykırımın tanınması için uluslararası kuruluşlara başvurmuştur. Aynı şekilde eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in imzalamış olduğu ferman ile ‘31 Mart

²⁸ *Le Mond*, 14 Mart 1992; *The Times*, 1 Mart 1992.

²⁹ Haydar Aliyev, “Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının 25 Şubat 2002 Tarihinde Hocalı Soykırımının Onuncu Yıldönümü Nedeniyle Halka Seslenişi”, *Azerbaycan Qazeti*, Bakı, 26 Fevral 2002.

³⁰ A., Mensurov, *Behle Nyatna İstori İ Prestroyka*, Bakı, 1990, s. 17-24.

Azerbaycanlıların Soykırım' tarihi olarak kabul edilmiştir³¹. Tüm dünyanın gözü önünde yaşanan soykırım Haydar Aliyev iktidara yeniden döndükten sonra kamuoyuna duyurulmuştur³².

1994'de Azerbaycan ile Ermenistan arasında her ne kadar ateşkes antlaşması imzalanmışsa da Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali hadisesi nihai bir sonuca ulaşmamıştır. 1996 AGİT Lizbon Zirvesinde Azerbaycan yönetimi, toprak bütünlüğünün korunmasına yönelik bir karar çıkartmayı başarmışsa da, Ermenistan bu kararı kabul etmemiştir. 1997'de AGİT Minsk Grubunun almış olduğu Ermenilerin işgal ettiği toprakların sadece bir kısmından çekilmesini içeren kararı, dönemin Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan sıcak karşılamışsa da onun tekrar devlet başkanlığına seçilmesiyle birlikte Rusya, AB ve ABD'deki Ermeni lobbisinin baskılarıyla çekilme ve barış süreci de durmuştur.

Bu süreç sonrası Haydar Aliyev, 1 Ağustos 1997'de ABD'ye giderek Bill Clinton ile resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. Yapılan görüşmede her iki lider Karabağ meselesinin hallini desteklediklerini beyan etmişlerdir. Kafkas Devletlerinin kendi potansiyellerinden tam olarak ancak barış durumunda yararlanabileceklerini açıklayan Clinton, Karabağ anlaşmazlığının biran önce çözümlenmesini arzu etmiştir³³. Aynı zamanda Haydar Aliyev AGİT Minsk Grubu çerçevesinde yapılan çalışmaları desteklediğini belirterek Clintondan Azerbaycan'ı dış yardımdan mahrum bırakan 907 sayılı kararın kaldırılmasını istemiştir. Haydar Aliyev Lizbon Zirvesinden sonra Azerbaycan-Ermenistan münakaşasının çözümü için ABD, Rusya ve Fransa'nın AGİT'in yeni başkanları olduklarını ve ABD'nin Minsk Grubuna başkanlık etmesinden

³¹ Azerbaycan, Bolşevikler ve Taşnaklar tarafından gerçekleştirilen katliam ve soykırımı araştırmak için o devirde bir komisyon kurulmuştur. Komisyon esasen; Bakü, Gence, İrevan, Kuba, Şamahı, Lenkeran, Şeki, Göyçay, Zengezur, Nahçıvan ve Karabağ bölgelerinde Taşnakların ve onlara yardım eden Bolşeviklerin mezalimi araştırmıştır. Tüm bu olayları 1920 Nisan ayına kadar Hariciye Nazirliği vasıtasıyla, tanıklar, fotoğraflar ve tutanaklar halinde bilgi ve belgeler dünya kamuoyuna duyurulmuştur. Son olarak Azerbaycan eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, çıkardığı ferman ile olayların araştırılması için milli devlet komisyonu oluşturmuş ve 31 Mart Soykırım günü olarak ilan edilmiştir. O, imzaladığı kararda şu talimatı vermiştir: "Azerbaycan halkına karşı işlenmiş tüm soykırım facialarını ele almak maksadıyla karara alırım: 1) 31 Mart Azerbaycanlıların Soykırım günü ilan edilsin, 2) Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisine tavsiye olunsun ki, Azerbaycanlıların Soykırımı ile alakalı hadiselere bağlı özel oturum gerçekleştirerek dikkatle araştırılsın". ARDA, F. 100, S. 2, İ. 791, s. 69; Haydar Aliyev, *Azerbaycan Gazeti*, Bakı, 27 Mart 1998.

³² Haydar Aliyev'in 27 Mart 2002'de konuyla ilgili Azerbaycan halkına seslenişinde şu ifadeler değinmiştir: "Eski Rusya İmparatorluğu ve İran arasında çıkan savaş sonucunda Azerbaycan'ın bölüştürülmesinin ardından Ermenilerin tarihi topraklarımıza toplu yerleştirilmesi, 1905 ve 1918 yıllarında Çarlık Rusyası'nın ve Bolşeviklerin yardımıyla Ermeni Taşnaklarının yaptığı katliamlar, 1920 yıllarında topraklarımızın parça parça Ermenistan'a verilmesi, 1948 ve 1953 yılları arasında Sovyet hükümeti'nin kararı üzerine soydaşlarımızın Ermenistan'dan göç ettirilmesi tek planın birer parçaları olarak özel senaryo uyarınca gerçekleştirilmiştir. Bu korkunç olaylar insanlığa karşı yapılan bir cinayet olarak bilimsel-hukuki-siyasi değer bulmalıdır. Dünya devletleri bu ilkesel konudaki tutumlarına yeniden kesinlik kazandırmalıdır". Haydar Aliyev, "Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nun Azerbaycanlıların Soykırım Günü Nedeniyle Halka Seslenişi", *Azerbaycan Gazeti*, Bakı, 28 Mart 2002.

³³ Bill Clinton, "La Fin de la Guerre Froide na pas elimine les Perils", *Relations Internationales et Startegiques*, No: 11, Aout 1993.

memnunluk duyduğunu ifade etmiştir³⁴. Bunda özellikle 20 Eylül 1994'te imzalanan ve tarihe "Asrın Anlaşması" olarak da geçen Azerbaycan petrolünün pazarlanmasına yönelik anlaşmanın da katkısı büyüktür. Haydar Aliyev döneminde yine tarihten gelen gelenekle Azerbaycan, Avrupa ülkeleriyle ilişkilerini Türkiye üzerinden gerçekleştirmiştir. Haydar Aliyev ayrıca Azerbaycan'ın güvenlik stratejisini belirleyerek "tek millet, iki devlet" çıkarlarına yönelik dost ve kardeşçe ikili ilişkilerin temelini atmıştır.

1999'da AGİT Minsk Grubu kontrolünde Rusya'nın önerdiği Azerbaycan ve Karabağ arasında ortak devlet kurulması önerisi 1996 Lizbon kararlarının hiçe sayılması anlamını taşıması yüzünden haklı olarak Azerbaycan yönetimi tarafından reddedilmiştir. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Genel Kurulu'nun 2005 yılı Ocak ayında kabul ettiği: "Üye bir ülkenin, diğer bir üye ülke toprağını işgal etmesinin, Avrupa Konseyi ile ilgili taahhütlerine ciddi bir ihlal oluşturduğu" şeklindeki kararı Karabağ konusunda her ne kadar yaptırım gücü olmasa da, Azerbaycan yönetiminin uluslararası alanda elini güçlendiren bir sonuç olarak ortaya çıkmıştır. Daha önce de Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Ermeni işgalleri nedeniyle almış olduğu 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlarla; "Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün dokunulmazlığı, Ermenistan'ın sorunda taraf olduğu ve işgal edilen toprakların hemen ve şartsız olarak terk edilmesi" gerektiği vurgulanmıştı. BM Güvenlik Konseyi'nin söz konusu kararlarında Ermeni işgallerinden duyulan rahatsızlık dile getirilmiş; "uluslararası alanda kabul görmüş toprakların silah zoruyla ele geçirilmesinin kabul edilmezliği, bütün devletlerin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi" ilkeleri belirtilmişti. Artık uluslararası kurumların kabul ettiği bir takım belgelerde Ermenistan işgalci devlet gibi gösterilmiştir. Uluslararası hukuka göre işgal ve soykırım insanlık aleyhine yönelen cinayettir ve en ağır suç olarak tanımlanıyor. Bu konuda BM Genel Kurulunda 9 Aralık 1948 tarihli 260 (III) sayılı kararı kabul edilmiş ve 1961'den yürürlüğe giren soykırım cinayetinin önlenmesi ve cezalandırılması sözleşmesinde soykırım cinayetinin hukuki dayanağı tespit edilmiştir.

Sovyetlerin parçalanması sürecinde Batı'dan ve Rusya'dan almış olduğu yardımla Türk yurdu olan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi denetimini Ermeni kontrolüne geçirmek üzere işgal eylemini başlatan Ermenistan yönetimi, büyük katliamlar gerçekleştirerek bir taraftan Karabağ'ın tamamını işgal etmiş, sadece bu işgal hareketiyle kalmamış, Karabağ'ın Ermenistan'la karayolu irtibatını sağlayacak bölgelere saldırarak Karabağ dışında kalan Azerbaycan topraklarının önemli bölümünü de işgal etmiştir. Azerbaycan topraklarının yaklaşık beşte birinin işgal edildiği söz konusu süreçte, 18 bin Azerbaycan Türk'ü hayatını kaybederken yaklaşık 20 bin kişi yaralanmış, 50 bin kişi sakat kalmış ve 66'sı çocuk olmak üzere 5101 Azerbaycan Türk'ü ise kayıp veya esir edilmiştir. Ermeni işgalleri neticesinde yerlerinden-yurtlarından sürülen yaklaşık 1 milyon kişiden 135 bini sağlıksız koşullar altında vagonlarda, çadır kentlerde ve mülteci kamplarında yaşam mücadelesi vermektedir³⁵.

³⁴ Haydar Aliyev, *Dünya Siyasetinde Azerbaycan Petrolü*, Sabah Yayınları, İstanbul, 1998, s. 150-151.

³⁵ Geniş bilgi için bkz. Cemalettin Taşkıran, "Karabağ Problemi", *Askeri Tarih Bülteni*, ATASE Başkanlığı Yayınları, Yıl. 25, Sayı. 48, Ankara, 2000.

Bu sorunların giderek çıkmaz hal alması üzerine Nisan 2001’de, Florida Key West’te bu defa dönemin ABD Başkanı Bush’un arabuluculuğunda Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev ve Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan bir araya gelmiş fakat AGİT Minsk Grubu’nun çalışmalarının devam etmesinin desteklenmesi konusundan başka bir uzlaşmaya gidilememiştir. 2002’de Viyana’da toplanan AGİT Grubu’nun Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki problemlerin çözümü için liderler ve AGİT üyeleri dışında iki ülkenin içişleri başkan yardımcılarını başkanlığında oluşturulacak heyetler arası görüşmelerle devam edilmesi ve Minsk Grubu eşbaşkanları ile 2-3 ayda bir liderlerin temsilcileri ile bir araya gelerek Karabağ meselesi üzerine görüşmeler yapılması önerileri kabul edilmişse de sonraki süreçte uygulama gerçekleşmemiştir. 2 Ekim 2002’de AGİT Minsk Grubu üyelerini Bakü’de kabul eden Haydar Aliyev, Karabağ sorunu için arabuluculuk görevi üstlenen uluslararası kuruluşların yardımıyla sorunun barışçıl yünden çözüleceğine dair inancın Azerbaycan kamuoyunda azaldığını, aracı rol üstlenen uluslararası kuruluşların sorun üzerinde pasif kaldıklarını ve sözde “Karabağ cumhurbaşkanlığı” seçimini kazanan Arkadi Gukasyan’a gönderilen tebrik mesajlarının Azerbaycan kamuoyunu çileden çıkardığını ifade etmiştir. Bu vefatından önce Aliyev’in uluslararası düzeyde gerçekleştirdiği en üst düzey görüşmelerden biriydi. Günümüzde ise Haydar Aliyev Vakfı’nın, ister Karabağ gerçeklerinin isterse de Azerbaycanlıların soykırımının dünyada tanıtılmasında gördüğü işler takdire layıktır.

2003’te Azerbaycan ve Ermenistan’daki Devlet Başkanlık seçimleri gerekçesiyle AGİT Minsk Grubu çalışmaları askıya alınmış, Aralık ayının ilk haftasında AGİT Minsk Grubu Eşbaşkanları Amerikalı Rudolf Perina, Fransız Henry Racoulen, Rus Yuri Merzlov’u kabul eden Azerbaycan Savunma Bakanı Sefer Abiyev, BM’in Ermenistan’ın işgali ile ilgili almış olduğu kararların uygulanmaması ve Ermenistan’dan uluslararası hukuk kurallarına uymasının istenmemesi halinde bir sonuç beklemenin anlamsız olduğunu söylemiştir. Varşova’da düzenlenen Avrupa Ekonomik Zirvesine katılan Güney Kafkas ülkelerinin liderleri 28 Nisan 2004’te ikili düzeyde görüşmeler gerçekleştirmiş özellikle Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev ve Ermenistan Başkanı Robert Koçaryan arasındaki ikili görüşmeye ABD, Fransa ve Rusya Eşbaşkanları da katılmışlar ancak söz konusu bu görüşmelerden de herhangi olumlu bir netice elde edilememiştir.

Nihayet, Ocak 2005’te Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi tarafından “*Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarını işgal ettiğine dair*” yeni bir karar daha çıkmıştır. Her ne kadar söz konusu karar, Azerbaycan’ın haklı davasında bir kez daha teyit edilmiş olsa da, diğer anlamda Azerbaycan kamuoyunu teselli etmeyi amaçlayan bir karar görüntüsü içerisindedir. Çünkü kararın yaptırım gücü olmadığı gibi çözüm için herhangi bir eylem planı da sunmamaktadır. Benzer kararlar 2013 yılına kadar (*daha çok Dışişleri Bakanları Elmar Memmedyarov ve Vardan Oskanyan arasındaki rutin ikili görüşmelerde*) gerek AGİT gerekse BM’den çıkmış ancak, sorunun çözümüne yönelik somut bir adım atılmamıştır.

Sonuç, Analiz ve Öneriler

1993-2003 yılları arasındaki Azerbaycan olaylarını değerlendirdiğimizde eski Cumhurbaşkanı Rahmetli Haydar Aliyev yolunun somut başarılarını görebiliyoruz. Büyük ülkelerde Azerbaycan adına yanıtma haber oluşturan Ermeni lobisine karşı ülkenin gerçeklerini anlatmak için harcadığı kişisel gayretler, imzalamış olduğu petrol anlaşmaları, uluslararası örgütler kapsamındaki faaliyetleri, yurt dışındaki çok taraflı ilişkilerinin Azerbaycan çıkarlarına uygun oluşturulması, soykırım yasasını onaylaması ve Dağlık Karabağ konusundaki çalışmaları Haydar Aliyev ekolünün meyveleri olmuştur. Öte taraftan Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanıtılması, korunması, istikrarın sağlanması, dünya ülkeleriyle çok yönlü ilişkilerin geliştirilmesi, Ermeni işgali ve Azerbaycanlıların soykırımının tanıtılması açısından ele aldığımızda Haydar Aliyev'in rolü çok büyüktür.

Kafkasya ve son yıllarda Dağlık Karabağ'da 10 binlerce Müslüman'a soykırım uygulayan ve vatanlarında tehciye maruz bırakan Ermeni ve destekçilerine göz yuman ABD ve Batı dünyası bu tabloyu tersine çevirerek "Ermeni soykırımı" gibi yorumlayarak tarihi hataya saplanmıştır. Fransız arşivlerinde genellikle Ermeniler tarafından yazılan kitaplarda katliam ve soykırım sözcükleri sık sık kullanılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası yeni kuşak Ermeniler tarafından yapılan yayınlarda "genosid" sözcüğünün öne çıkarıldığını, son bulan Osmanlı Devleti sonrası Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Türklerin bu iddia ve suçlamayla karşı-karşıya bırakılmak istendiğini görmekteyiz.

Bizim kanaatimize göre Türklerin soykırımının yeniden araştırılması gerekmektedir. Şüphesiz değişik yöntemlerle uygulanan bu soykırım, aniden patlak veren bir olayın neticesi değildi. Çarlık Rusya'sının Kafkaslar ve Anadolu üzerindeki plan ve oyunların, karşıt millî cephelelerin belirginleşmesi, akabinde Sovyet Rusya'sının bölgedeki politik oyunlarında bu etnik çatışmayı kendi çıkarları doğrultusunda kullanma gayretleri gibi çeşitli etkenler Osmanlı ve Azerbaycan Türk Milletinin soykırımına ortam hazırlamıştır.

İnsanlık tarihinin en karanlık dönemlerinden biri olan 1905-1920, 1988-1993 yılları, Müslüman-Türk soykırımının araştırılması ve dünya kamuoyuna duyurulması her geçen gün önem arz etmektedir. Arşiv belgeleri ispat etmektedir ki, özellikle bu yıllarda zor dönemlerden istifade eden Ermeniler, Güney Kafkasya ve Azerbaycan'da konumlanan ve güçlenen Bolşevikler kendi emelleri doğrultusunda bir "Büyük Ermeni Devleti" kurma planını gerçekleştirmek için bölgede Müslümanlara karşı katliam ve soykırım uygulayarak, suçsuz insanları yok etmeye çalıştılar. Lakin ne acı gerçektir ki, Ruslar ve Ermeniler tarafından uygulanan bu insanlık dışı felaketler eski SSCB dönemi boyunca hafızalardan silinmeye ve maksatlı bir şekilde unutturulmaya çalışılmıştır. Aynı yöntem günümüzde "çağdaş" olarak bilinen ülkeler tarafından da uygulandığı görülmektedir.

Karabağ olayları ilk kez 1987 yılında su yüzüne çıkarılmaya başlandı. 1988 yılında Ermenistan gelecekteki muhatabını da belirlemişti. Bu tarihte Ermeni Yüksek Sovyeti "24 Nisan'ı anma günü" ilan etti. Bu, şu anlama geliyordu: "Türkiye ve

Azerbaycan, Ermenistan'ın hedefindeki düşman ülkedir". 22 Ağustos 1990'da parlamentoda kabul edilen bağımsızlık bildirgesine sözde "Ermeni soykırımı" hakkında bir madde eklenmiştir. 23 Eylül 1991'de, gündemi, "*Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan arasında gizlice yapılmış bir ittifakla yok edilmek istenmektedir,*" çığırtkanlığı tayin etmekteydi. 16 Ekim'de Petrosyan iş başına gelmiş ve ardından Karabağ ihtilafı durmadan tırmanmaya başlamıştır. Artık taraflar arasında ilan edilmemiş bir savaş söz konusuydu. Bu taraflardan biri Ermenistan silahlandırılmış, Azerbaycan ise silahsızlandırılmış diğere taraf konumdaydı. En son "Sovyet adaleti" Ermenistan'ın tam teçhiz silahla donatılmasıyla neticelenmiştir.

Petrosyan ülkedeki iplerin kendi elinde olmadığını resmen ilan etmekteydi. Daha 1990'da Ermenistan'da birçok siyasal grup ve örgüt meydana çıkmıştı. Bunlar arasında özellikle yurtdışından finanse edilen iki parti dikkat çekmektedir: Birincisi, Ermeni İhtilalcileri Federasyonu veya Taşnaksütyun Partisi, ikincisi ise Nasyonal-Sosyalist Demokrat Hınçak Partisi. Her iki partinin kurucu heyeti Bolşevik devrimi ve Sovyetlerin Ermenistan'ı işgaliyle yurtdışına kaçtıklarından özellikle Fransa, İsviçre, ABD'de yetmiş yıldan beri örgütsel çalışma halinde olduklarından büyük fırsatlara ve paralara sahiptirler. Yurtdışında iş imkânları, şirketleri, buldukları ülkelerin yönetiminde temsilcileri bulunuyordu. Gregoryen Kilisesiyle devamlı irtibat halinde olup, çeşitli bağışlar altında büyük maddi güce sahip idiler³⁶. Bu söylenti Ermenistan'daki siyasal idarenin rengini Ermenistan dışındaki Ermenilerin tayin ettiğini göstermektedir. Bu durumda Ermenistan'ın, özellikle Karabağ konusunda yurtdışındaki Ermeni lobisi tarafından idare edilmekte olduğu açığa çıkmaktadır.

Karabağ, Azerbaycan'ın iç ve dış politika alanında yaşadığı en önemli sorunlardan biridir. Bu konuda bugüne kadar gerek akademik çevrelerde, gerekse medyada yazılanlar bir öncekinden farklı değildir. Siyasal sorunların çözümsüzlüğü adeta kangren haline gelmiş, sorunun sona erdirilmesi için makro etkisi olacak güçlü ve kalıcı politikalar üretme zarureti ortaya çıkmıştır. Karabağ meselesi tarihi bilimsellik esas alınmak kaydıyla bilim camiasına ve tüm dünya kamuoyunun dikkatine sunulmalıdır. Ayrıca devlet diplomasisinin yanında kamu diplomasisi müessesesi yaranması da meselenin çözümüne önemli ölçüde katkı sağlayacağı kanaati hâkim. Bu mevzuda aşağıdaki önerilerin dikkate alınmasında yarar görülmektedir.

1. *Azerbaycan Cumhuriyeti Dağlık Karabağ meselesiyle ilgili siyasal girişimlerin yanısıra yapacağı ilmi (arşiv, tez, şahitler, yazılı ve görsel medya) araştırmalara uluslararası arenada aralıksız devam etmeli. Karabağ mevzusundaki ilmi çalışmalara devlet ve özel kurumlar tarafından teşvik ve destek artırılmalıdır. Var olan ve bundan sonra da ilave edilecek bu veya bu gibi çalışmalar milli çıkarlar ve milli irade göz önünde bulundurularak, demokratik teamüller doğrultusunda anayasal çizgiye taşınmalıdır.*

2. *Türk Soykırımı, Karabağ ve Ermeni meselesinin Türkiye ile olan boyutu "bir millet iki devlet" zihniyetinde yapılmalı. Tarihi ve stratejik ilişkiler kapsamında her iki devletin ortak milli çıkarları ön planda olmalı. İkili ilişkiler*

³⁶ *Axtarış Qazeti*, Bakı, 13 Mart 1992.

ve bölgesel perspektifler noktasında her iki devletin çıkarlarının örtüştüğü, adeta birbirine muhtaç kılan milli ve manevi değerler unutulmamalı. Merhum Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev tarafından onaylanan ve tanıtılan 31 Mart Soykırımı gibi, Hocalı Soykırımı, diğer Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki katliamların tüm dünyada tanınması sağlanmalıdır.

3. Ermenistan üzerinden siyaset yürüten ve Karabağ sorunuyla ilgili olarak bölgeye müdahaleyi elinde bulunduran güçlere fırsat verilmemeli. Bölgesel ve küresel güçlerin Kafkasya'daki siyasi, ekonomik ve dini hedefleri iyi analiz edilmelidir. Rusya-İran-Ermenistan arasında olan ilişkiler üzerinde yeni projeler üretilmeli. ABD ve AB'nin bölgede, özellikle enerji hatlarıyla ilgili stratejisi göz önünde bulundurularak olaya farklı boyut kazandırılmalı. Petrol ve doğalgazın Batı pazarına ulaştırılmasında Azerbaycan'ın kilit ülke olduğu fırsatı iyi değerlendirilmelidir.

4. Ermenistan, Ermenilerin Ermenistan'ı olduğu için değil, birilerinin Ermenistan'ı olduğu için anlaşılabilir bir ülke konumunda olduğu ve bu durumda Karabağ sorununu birilerinin elinden takip ettiği ısrarla deklare edilmelidir. Ermenistan'daki siyasi iradenin rengini Ermenistan dışındaki güçlerin tayin ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla bu durumda Türkiye ve Azerbaycan'ın ilk muhatabı Ermenistan olmadığı bilinmeli. Kanaatimize göre bu durum Ermenistan'daki politik süreci takip etmek, bölgeyle ilişkili siyasi güçlerin varlıklarını doğru tayin etmek anlamına gelecektir.

5. Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgale yönelik çözüm süreci, ne konuya oldukça pasif yaklaşan BM tarafından ne de AGİT Minsk Grubu gibi arabuluculuk görevi yürütmek isteyen uluslararası kuruluşlar tarafından gerçekleştirilebilir. Barış süreci tıkanırrsa, işgale yönelik çözümün anahtarı Azerbaycan yönetiminin inisiyatifindedir. Oldukça iyi planlanmış askeri operasyonla Ermenistan'ın işgal etmiş olduğu bütün topraklar ele geçirildikten sonra, BM ve AGİT gibi uluslararası kuruluşların arabuluculuğunda masa başında çözüm gerçekleşebilir.

Çeşitli etnik ve dini unsurların zorla ve gönüllü olarak bir araya getirilerek kurulan siyasal güçlerinden olan Sovyetler Birliği geride bir yığın sorun bırakarak tarihin derinliklerine gömüldü. Fakat eski Sovyetler Birliği'nin bunalımlı bölgesi Kafkasya, hem bölgemizi hem de dünyayı ilgilendirmek üzere zihinlerimize kazıldı. Son yıllarda dünyanın tüm dikkatini Filistin, Suriye ve Mısır'a yoğunlaştırdığı süreç içerisinde Rusya ve Ermenistan, Kafkasya'daki faaliyet alanını genişletmeye ve etkinliğini artırmaya devam ediyor. Özellikle Rusya'nın bölgede İran dahil olmak üzere kendisine rakip olabilecek hiçbir güç istemediği de açıkça görülüyor. Şimdiye kadar varlığı önemsenmeyen Avrasya Birliği'nin tesis etme girişimini kendi radikal siyasi yöntemleriyle devam ettiren Rusya, Ermenistan yoluyla Türkiye ve Kafkasya'da daha farklı bir baskın politika izlemektedir. Eskilerin değımiyle "Rus Rusluğuyla dün olduğu gibi bugün de milli ve manevi çıkarlarının peşindedir".

Rusların Çarlık döneminde halkların dilinin “Rusça”, dininin ise “Ortodoks-Hıristiyanlık”, Sovyetler Birliği zamanında ise dilinin “Rusça”, dininin “ateizm” ve milliyetinin “Sovyet vatandaşı” olmasını resmi ideoloji olarak benimsemesi göz önüne alınarak Azerbaycan Türklerinin, dinleri İslam’ı, dilleri Azerbaycan Türkçesi’ni, milliyetleri Türklüğü büyük bir şuurla benimsemeleri gerekir. Nitekim Müslümanları Türksüz, Türkü İslamsız düşünmek mümkün değildir. Türk âleminde tüm bunlar tek başına bir anlam ve amaç temin etmez. Durum böyleyken hem Türk Milletinin gelişmesine hem de İslam’ın yücelmesine çalışılmalıdır. Ne Türk Milletinin İslam’a verdiği renk ne de İslam’ın Türk Milletine verdiği ahenk unutulmamalıdır. Bilindiği üzere Rus veya başka milletler Hıristiyanlığı ve milli şuurunu öteleyerek bu güne gelmemiştir. Aksine tüm değerlerine sahip çıkarak bu gücüne erişebilmiştir. M. K. Atatürk’ün de ifade ettiği gibi, “*Muasır medeniyetler seviyesine yükselmek*” ancak bu yolla olabilir.

Tüm bu olaylar ışığında durum böyleyken, 1905–1920, 1988-1993 yıllarında Bolşevik Ruslar ve Taşnak Ermeniler tarafından gerçekleştirilen mezalim ve soykırım günümüzde yeterli ölçüde ele alınmadığı da bilinmelidir. Özellikle son olarak gerçekleştirilen Hocalı soykırımı Ermeniler tarafından bilinçli bir şekilde unutturulmak istenmektedir. Günümüzde Azerbaycan-Türkiye-Ermenistan arasında sürüp giden yaklaşık iki asırlık problemin adı olan Ermeni meselesi ve Karabağ, Ruslar başta olmak üzere emperyalist güçler tarafından oluşturulmuş yapay acı bir sorun olduğu görülmektedir. Bugün, çevresindeki bölgelerle birlikte Rusya’nın desteği ile Azerbaycan’ın %20’lik toprak parçasıyla bir arada Ermenistan tarafından işgal edilen Karabağ, hâlâ BM ve AGİT teşkilatının gündeminde hallini bekleyen sorunlardan biridir. Gerçek vaka şu ki, bilimsel ve hukukî bir statüsü olmadan terör yoluyla Azerbaycan’dan koparılarak Ermenistan sınırları içine katılmıştır³⁷.

Böylece “*Toprak ver, kurtul*” prensibi ile problemlere yaklaşım tarzının kesinlikle çözüm değil, çözümsüzlük getirdiğini görmekteyiz. Eğer, “*Toprak hediye etmek*” çözüm getirmiş olsaydı Dağıstan, Zengezur, Göyçe, Borçalı, Gümrü ve Dağlık Karabağ problemi yüz seneden beri süre gelmezdi. Ermeniler eski Türk topraklarını Rusya, Avrupa, ABD, İran gibi dış bağlantılı güçlerden aldıkları yardımlarla kolayca ele geçirdikleri için günümüzde Karabağ, Nahçıvan ve Doğu Anadolu topraklarına göz koydukları bilinmektedir.

Bu güne kadar dünyada “*Asılsız Ermeni Soykırımı*” iddiaları ile sürekli Ermeni kayıplarından konuşulmuş, Müslümanların kayıplarından fazla söz edilmemiştir. Yıllardan beri açılan toplu mezarlardan çıkarılan binlerce iskelet Müslüman katliamının büyüklüğünü açıkça ortaya koymaktadır. İskeletlerin sayısı 530 bini geçmiştir. Günümüzde Kafkasya’da Rusya’nın himayesi altındaki Ermeniler, dün karşılarında kendilerini kul olarak bildikleri komşularına karşı hem toprak işgaline hem de asılsız iddialara başlamıştır. Doğu Anadolu vilayetleri ve Karabağ topraklarında “Büyük Ermenistan” kurma hayallerini gerçekleştirmek için dün olduğu gibi bugün de katliam

³⁷ Beşir Mustafayev, “Karabağ’ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları”, Atatürk Üniversitesi *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (TAED), Sayı. 49, Yıl. 19, Erzurum, Nisan 2013, s. 287.

yapmışlardır. Ama bu konu “çağdaşlık-demokrasi-insan haklarından” her daim söz eden Batıdan nedense ilgi görmüyor. Oysa Ermenilerin ve günümüzdeki diğer uzantılarının verdikleri siyasi içerikli belge ve bilgiler hep gündemde kalmaktadır. Batı, Rusya, ABD, İran ve diğer emperyalist güçler böyle davrandıkça, Kafkaslar ve Orta Doğu’ya herhalde beklenen barış gelmeyecek kanaati hâkim.

Beşer tarihinde Türk milleti kadar devlet kuran ve devlet geleneğine sahip olan ikinci millet yoktur. Ancak bu devletlerin birçoğu ya ilelebet devam etmemiş ya da sonuna kadar kendileri tarafından idare edilememiştir. Türk aydın kesimi son iki yüz yılda Müslüman devletlerinin başına gelenleri iyi bilmelidir. Günümüzdeki sorunları doğru yorumlayabilmek ve sağlıklı çözüm üretebilmek tamamen buna bağlıdır. Kanaatimize göre ülkesinin ve milletin başına gelenleri bilmeyen bir aydının geçmişini inkâr yaklaşımlarıyla milleti için sağlıklı bir fikir üretmesi ve yararlı olabilmesi pek mümkün değildir. Geçmişte Müslüman Türk topluluklarına hıyanet edenler ve zulmedenler asla unutulmamalıdır.

Sonuç olarak şunu belirtebiliriz ki, Müslüman-Türk Dünyası tarihi, ibret ve hisse alınacak kıssalar manzumesidir. Bilindiği üzere tarih tekrürden ibarettir. Ancak kanaatimize göre eğer tarihten ders çıkarılırsa tekrür olmaz. Türk devlet ve halkları, yaşanan bu ve bu gibi olaylardan ibret ve hisse alırlarsa başlarına gelen musibetlerle tekrar karşılaşmazlar.

Kaynakça

Aliyev, Haydar, “Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının Hocalı Soykırımının Onuncu Yıldönümü Nedeniyle Halka Seslenişi”, *Azerbaycan Qazeti*, Bakı, 26 Fevral 2002.

Aliyev, Haydar, “Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının Azerbaycanlıların Soykırım Günü Nedeniyle Halka Seslenişi”, *Azerbaycan Qazeti*, Bakı, 28 Mart 2002.

Aliyev, Haydar, “Azerbaycanlıların Soykırımı İle İlgili Ferman”, *Azerbaycan Qazeti*, Bakı, 27 Mart 1998.

Aliyev, Haydar, *Dünya Siyasetinde Azerbaycan Petrolü*, Sabah Yay, İstanbul, 1998.

Aliyev, Haydar, *Hocalı Soykırımının Üçüncü Yıldönümü İle İlgili Halka Seslenişi*, Azerbaycan, 26 Şubat 1995.

Amanoğlu, Ebülfez, “Bakü’de Ermenilerin Yaptıkları Soykırım (Mart 1918) ve Edebiyatta Yansımaları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 5, Erzurum, 2005.

Arzumanli, Vaqif, N. Mustafa, *Tarixin Qara Sehifeleri Köçürülme. Soyqırım. Mültecilik*, Bakı, 1998.

Clinton, Bill, “La Fin de la Guerre Froide na Pas Elimine les Perils”, *Relations Internationales et Startegiques*, No: 11, Ađut 1993.

Çemenzeminli, Yusuf Vezir, *Xarici Siyasetimiz*, Bakı, 1993.

Gazigiray, A. Alper, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul, 1982.

Isgenderov, Anar, *Azerbaycan'da Türk-Müselman Soyqırımı Probleminin Tarixşünaslığı*, Bakı, 2006.

Köçerli, T., *Tarixi Saxtalaştırılar Eleyhine*, Bakı, 1972.

Küçüköğlü, E., "Ermenistan'ın Kafkasya'daki Siyasi Rolü", *Avrasya Dosyası*, Cilt. III, Sayı. I, Ankara, 1996.

Mahmudov, Yağub, K. Şükürov, *Qarabağ, Gerçek Tarix, Senedler*, Bakı, 2005.

Mensurov, A., *Behə Nyatna İstori İ Prestroyka*, Bakı, 1990.

Mustafayev, Beşir, "Anton Salamanov'un Özel Arşivine Göre Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da Yaptıkları Katliamlar (1918–1919)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 30- Güz, Konya, 2011.

Mustafayev, Beşir, "Arşiv Belgeleri Işığında Kuba'da Ermeni Zulmü (1905–1920)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 26, Ankara, 2010.

Mustafayev, Beşir, "Ermeni Devlet Terörünün Eseri: 26 Şubat 1992 Hocalı Soyqırımı Üzerine", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 29, Ankara, 2011.

Mustafayev, Beşir, "Kafkaslarda Müslüman-Türk Soyqırımı–1905–1920", *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Bağımsızlığının 20. Yılında Türkistan Özel Sayısı, Cilt. 12, Sayı. 1, İzmir, 2012.

Mustafayev, Beşir, "Karabağ'ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları", *Atatürk Üniversitesi Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı. 49, Yıl. 19, Erzurum, 2013.

Onullahi, Seyidağa, *Ermeni Milliyetçileri ve İran*, Bakı, 2002.

Ordubadi Memmed Said, *Qanlı İller*, Bakı, 1991.

Swietochowski Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905–1920*, İstanbul, 1988.

Taşkiran C., "Karabağ Problemi", *Askeri Tarih Bülteni*, ATASE Başkanlığı Yayınları, Yıl. 25, Sayı. 48, Ankara, 2000.

Topçubaşov, Ali Merdan Bey, *Azerbaycan'ın Teşekkülü*, Bakı, 1990.

ARDA, F. 100, S. 2, İ. 791.

ARDA, F. 1061, S. 1, İ. 1.

ARDA, F. 1061, S. 1, İ. 105.

ARSPİHA, F. 227, S. 2, İ. 13.

ARSPİHA, F. 276–52, İ. 20.

Адрес Календарь Азербайджанская Республика, Баку, 1920.

Axtarış Qazeti, Bakı, 13 Mart 1992.

Azərbaycanlıların Soyqırımı Haqqında, Bakı, 1998.

Basiret Qazeti, No: 219–221, Bakı, 1919.

BOA, HR, HU, KR. 122.4.6.

BOA, *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2013.

Gruziya Qazeti, 28 Noyabr 1918.

Le Mond, 14 Mart 1992.

Naş Golos Gazetesi, 24 Mart, 1918.

Tarix Xeberleri Yayın Organı, No: 2, Bakı, 1998.

The Economist, 7 March 1992, (A Viewto a Slaughter-Hocalı).

The Times, 1 Mart 1992.

<http://www.zaman.com.tr/26.04.2013>.

<http://www.zaman.com.tr/10.05.2013>.